

КАРТОГРАФУВАННЯ ПРИРОДНИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ

БЕЙДИК О.О., МАЙБОРОДА Н.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НЕКРОПОЛІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ, ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ПОШИРЕННЯ, ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА, КАРТОГРАФУВАННЯ

Стан питання та актуальність дослідження. Некрополям як таємничим, унікальним і неповторним проявам організації географічного простору, невідворотному і вічному притулку кожного тимчасового мешканця Землі, як специфічній складовій архітектурно-історичного ресурсно-рекреаційного поля дедалі приділяється все більше уваги. Ця увага віддзеркалена в рекламно-інформаційній продукції (туристські буклети), постійному зростанні вартості земельних ділянок і архітектурного оздоблення поховань, позитивній динаміці туристських відвідувань, кількості наукових і науково-популярних видань [2, 3, 5, 6], візитів перших осіб держав та інших VIP-персон.

Світова та європейська практика свідчить про те, що некрополі були і залишаються популярним напрямом туристських маршрутів (це підтверджують статистичні дані відвідування світових, європейських, національних цвинтарів). Некрополі виступають об'єктивними літописними свідченнями історії певної території, нації, періоду. Ритуали поховання і пам'ять про предків, що часто мають просторову складову, лежать в основі географічно обумовленого феномена культури будь-якого народу. Це свідчить про територіальний розподіл поховань померлих, що є підґрунтям становлення нового науково-практичного напрямку – географії некрополів.

Об'єкт дослідження – некрополі – комплекс поховань і надгробних пам'ятників на спеціально відведеній території (кладовища, цвинтарі, Лаври, церкви, площі і парки міст) як специфічна складова архітектурно-історичних рекреаційно-туристських ресурсів.

Мета роботи – аналіз ретроспективи, територіального поширення, функціональної структури, картографування некрополів України.

Виклад основного матеріалу. Некрополь (від грец. nekros – мертвий, polis – місто) – «місто мертвих», могильник, цвинтар або місце великої кількості поховань (наприклад, комплекс поховань античного чи стародавнього світу) або сукупність кладовищ, мавзолеїв, братських могил та інших видів поховань [7]. Використання некрополів є перспективним для туризму. Серед меморіальних маршрутів – цвинтарі Пер-Лашез, Монмартр, Сен-Женев'єв-де-Буа, Батінйоль, (Париж, Франція), базиліка Санта Кроче (Флоренція, Італія), Арлінгтонський національний цвинтар (США), Грінвуд (Нью-Йорк, США), Олександрівська Лавра (Санкт-Петербург, Росія), Гласневін (Дублін, Ірландія). Некрополі являють собою історичну автентичну складову (чим давніший об'єкт, тим більша його хронологічна вага), біосоціальну та архітектурну цінність, яка пов'язана з періодом виникнення некрополю та пануючими на той час традиціями та нормами [1–3]. Національний некрополь – сукупність людських поховань на кладовищах, цвинтарях, церквах, парках за всі часи в контурах сучасної України [7].

Найдавніші поховання на території України належать до періоду пізнього палеоліту (поховання поблизу Кирилівської стоянки, Київ). Досліджені археологічні та інші кладовища (могильники) попередників давніх слов'ян – носіїв зарубинецької культури (III ст. до н.е. – I–II ст. н.е.), сотні давніх (III ст. до н.е. – I тис. н.е.) курганних поховань (кургани на Кирилівських висотах, Софіївській площі). Багато з курганів залишилися недослідженими археологами через їхнє масове знищення в другій половині XIX ст., коли почали стрімко розбудовуватися міста (найбільшим курганним некрополем на околицях

Києва є могильник Китаївського городища, а на території між сучасними вулицями Прорізною та Б. Хмельницького існував великий язичницький курганний могильник, де ховали впродовж кількох століть).

Із запровадженням християнства в Києві швидко зростають монастирі та храми, у яких здійснювалися поховання і навколо яких починають з'являтися цвинтарі. Князів ховали у саркофагах у храмах (саркофаги Ольги та Володимира у Десятинній церкві, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха у Софійському соборі, Юрія Довгорукого у церкві Спаса на Берестові) у спеціальних нішах – аркасоліях. Останній притулок у храмах знаходять й видатні церковні діячі (в Успенському соборі Києво-Печерської лаври був похований Феодосій Печерський, в Десятинній церкві – перший київський митрополит Михайло). Усипальницями стали Михайлівський Золотоверхий собор і Троїцька Кирилівська церква [4].

У ХІХ ст. були засновані Байковий, Лук'янівський, Солом'янський, Звіринський цвинтарі, після 1917 р. – Лук'янівський військовий, Берковецький, Лісовий цвинтарі, отримали статус меморіалів місця масових розстрілів та поховань – Бабин Яр, Биківня, а Щекавицький, Аскольдова могила, Лук'янівський єврейський цвинтар, на жаль, не збереглися. Зараз в Україні діють як історико-меморіальні музеї-заповідники Личаківський (Львів), Лук'янівський, Байковий (Київ) цвинтарі.

Загальна кількість найвизначніших некрокомплексів України, в яку входять найбільш значимі з точки зору історичної та архітектурної цінності цвинтарі, мавзолеї, усипальниці, кенотафи (братські могили та меморіальні комплекси), кургани, згідно Державного реєстру нерухомих пам'яток України [8] складає 362 одиниці. Найбільше нараховують курганів та могильників (як скіфського походження так і періоду Київської Русі) – офіційно зареєстровано 180 одиниць (загалом на території України їх нараховують декілька тисяч). Найбільше таких пам'яток виділяють у Луганській (курганний могильник Могила Мечетна, кургани Червона Поляна, Карпове-Кріпенське), Кіровоградській (кургани сіл Обланка, Добрянка, Благодатне, Гурівка, Іванівна, Роздільне), Волинській (більшість курганів періоду Київської Русі: могильник Журавлики, Перемиль, Горзвин, Коршів, Усичі, Шепель та ін.) областях, АР Крим (Царський курган IV ст. до н.е., смт Аджимушкай, Мірмекій, могильник Німфей у Керчі). Традиція зведення надгробних пагорбів-курганів прийшла на Боспор з материкової Греції і Малої Азії. Кургани – невід'ємна частина некрополя кожного стародавнього міста Північного Причоромор'я (Царський, Юз-Оба, Мелек-Чесменський, Золотий кургани у Керчі).

Кількість кладовищ складає 104 одиниці (цінні об'єкти в історичному, архітектурному та культурному відношенні), більша частина яких припадає на Київ і Київську область (18 або 17% від загальної кількості) – Старе та Нове Байкове кладовище, Лук'янівське, Звіринське, Куренівське, Солом'янське та ін. В АР Крим наявні 10 цвинтарів національного значення (9% від загальної кількості по країні) – Комунарів, Братське кладовище у Севастополі, Аракс, Іософатова долина, Полікурівський пагорб.

Значна кількість кенотафів (братські могили і меморіальні комплекси) – 39 одиниць або 11 % від загальної кількості, найбільше з яких припадає на АР Крим (Братська могила жертв фашистського терору в Євпаторії, обеліск Слави (гора Мітридат у Керчі), Братська могила воїнів-учасників Севастопольської оборони, 1854–1855 рр., Меморіальний комплекс пам'яток оборони міста 1854–1855, 1941–1944 рр. «Малахів курган», Меморіальний комплекс «Сапун-гора», 1944–1979 рр. у Севастополі та ін.), Київську (Аскольдова могила, урочище Бабин Яр), 4 одиниці – Луганську (меморіальний комплекс «Борцям революції» 1936 р. у Луганську, меморіальний комплекс «Україна – визволителям», 1972 р. у смт Мілове) області.

Слід відмітити і наявність окремих могил, одиничних поховань (22 одиниця), найбільша частина яких припадає на АР Крим (5), Миколаївську (3), Черкаську (2), Чернігівську (2) області (гробниці «Дюрбе Діляри Бикеч», «Дюрбе Великий восьмигранник», «Старовинне Дюрбе» в Бахчисараї (АР Крим), комплекс

Шевченківського національного заповідника Тарасова гора в Каневі (Черкаська обл.), могили М.М.Коцюбинського на Болдиній горі і кобзаря О.Вересая у Сокиринцях (1890 р.) в Чернігівській обл., склеп М.І.Пирогова у Вінниці, акад. О.Богомольця та державного діяча А.Іванова у Києві).

Унікальними об'єктами є усипальниці, в яких спочивають мощі святих або відомих людей: у Києві таких місць 6 (мощі Ближніх та Дальніх печер Києво-Печерської Лаври, Володимирського собору, Софіївського, Златоверхо-Михайлівського та Видубицького монастирів), у Чернігівській області – усипальниця Л.Глібова на Болдиній горі в монастирі Святої Трійці, Тернопільській – усипальниця при Почаївському монастирі, в АР Крим – усипальниця адміралів М.Лазарева, П.Нахімова, В.Істоміна, В.Корнілова (Володимирський собор, м. Севастополь).

На території України розміщено 5 мавзолеїв (АР Крим – мавзолей Чуфут-Кале у Бахчисараї, Вінницька область – каплиця-мавзолей Маньковських у Хмельницькому районі, мавзолей-церква генерал-лейтенанта М.П.Ігнат'єва (1910 р.) у с. Круподеринці Погребищенського район, Одеська область – мавзолей генерала І.М.Інзова (1833 р.) у Болграді [5], Рівненська область – Георгіївська церква з храмом-мавзолеєм (1914 р.) у Рівному) (рис. 1).

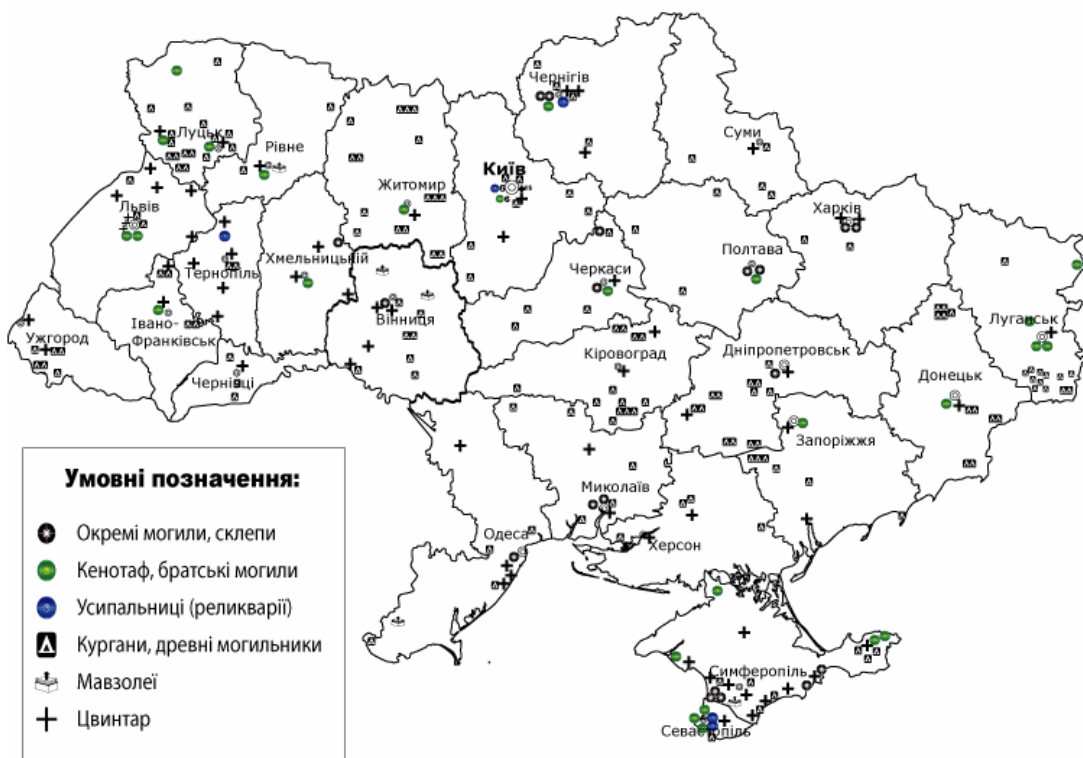

Рис. 1. Функціональна структура найвизначніших некрокомплексів України

За ієрархією виділяється три групи некрокомплексів: світовий, європейський (континентальний), національний. Світовий – найбільш авторитетний рівень, що включає об'єкти всесвітнього визнання та значення (об'єкти ЮНЕСКО), до яких відносяться комплекси Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Софійський собор, що офіційно увійшли до списку Всесвітньої спадщини у 1990 р. До європейського рівня відносяться Личаківський цвинтар (Львів), Видубицький монастир, Лук'янівське та Байкове кладовища (Київ), історико-культурний заповідник «Могила Т.Г.Шевченка» на Тарасовій (Чернечій) горі в Каневі (Черкаська обл.), Почаївська Лавра (Тернопільська обл.) та в перспективі – Мергелева гряда (Луганська обл.). Інші об'єкти, вказані в Державному реєстрі, мають національний рівень.

У церковному ландшафті України умовно виділяється 4 конфесійні складові: християнство, іслам, іудаїзм, язичництво. Остання – найбільш поширена, це – скіфські могильники та кургани з часів неоліту до впровадження Християнства (X ст.) (176 одиниць).

Християнські некрокомплекси складають близько 43% загальної кількості (156 одиниць) і найбільш поширені в Київській області (28), АР Крим (26), Львівській (14), Тернопільській (10) областях.

Найменша частка некрополів припадає на ісламську складову – 5 одиниць (всі – в Криму). Це історично пояснюється зосередженням мусульманських громад переважно в Бахчисараї (гробниця «Дюрбе Діляри Бикеч», 1764 р. – Ханський палац, гробниці «Дюрбе Великий восьмигранник» XVI ст. і «Дюрбе Малий восьмигранник» XV–XVI ст. – с. Підгородне, гробниці «Дюрбе Кубоподібне» і «Мембер», гробниця «Старовинне Дюрбе» XIV ст.).

Рис. 2. Частка некрополів у загальній кількості архітектурно-історичних ресурсів регіонів України

Налічується 25 об'єктів іудаїзму, які розміщені в 12 регіонах (найбільше їх в Київській обл. – 5, найменше – Дніпропетровській, Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Черкаській, Волинській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській областях). До найвизначніших некрокомплексів іудаїзму слід віднести Єврейський некрополь (могила Бааль-Шем-Това, одного з засновників хасидизму – XVI–XIX ст.) у смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької обл., могила Рабі Лахмана – правнука засновника хасидського руху Бааль-Шем-Това в Умані, кіркут у м. Белз, с. Лешнів (Львівська обл.), Старий єврейський цвинтар у Львові (один із найдавніших у Східній Європі, що разом із залишками стін Високого Замку та церквою святого Миколи є однією із небагатьох пам'яток князівських часів у Львові, де тривалий час ховали євреїв з усією Галичини), єврейське кладовище на Байковому та Лук'янівському цвинтарях у Києві та ін.

Аналіз взаємозв'язку між кількістю архітектурно-історичних пам'яток і кількістю некрополів показує значну частку останніх у Луганській, Донецькій, Кіровоградській, Запорізькій областях (у Луганській обл. вона складає 50%) (рис. 2).

Висновки. 1. Картографічні моделі, що виступають як підґрунтя або як результат дослідження територіального розміщення, структури, ступеня збереженості та використання некрополів є важливим чинником і складовою формування загального уявлення про національні архітектурно-історичні рекреаційно-туристські ресурси.

2. На основі вивчення монографічних джерел, використання ресурсів Інтернет, матеріалів установ та організацій, зарубіжних публікацій було висвітлено сучасну картину територіального розміщення найцінніших національних некрополів та історичні передумови їх розвитку та розмаїття.

3. Зростаюча зацікавленість у вивченні та відвідуванні некрополів як складової історичної та культурної спадщини свідчить про формування нового паростка географічної науки – географії некрополів. Вивчення некрополів України та створення відповідного турпродукту є суттєвим чинником піднесення духовності нації, зростання її свідомості.

4. Задекларовано новий підхід стосовно дослідження некрополів як специфічної складової рекреаційно-туристського поля і суттєвого екскурсійно-пізнавального, історико-архітектурного, національно-патріотичного, духовно-виховного туристського ресурсу.

Література

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреалогії та рекреаційної географії. – К.: «Палитра», 1998. – 130 с.
3. Бейдик О.О. Українсько-російський словник термінів і понять з географії туризму і рекреаційної географії. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – 300 с.
4. Кальницький М.Б., Малаков Д.В., Юркова О.В. Нариси з історії Києва. –К.; Генеза, 2002. – 384 с.
5. Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экономико-географический справочник. – К.: Выща шк., 1990. – 279 с.
6. Макознак Н.А. Архитектурно-ландшафтная организация мест захоронений в условиях Республики Беларусь: Автореф. дис. ... канд. архитектуры. – СПб., 1994. – 26 с.
7. Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. – К.: Укрбланквідав, 1995. – 412 с.
8. <http://www.heritage.com.ua/reestry>